

تقریر درس خارج فقه الصلاة آیت الله اراکی دامت برکاته

مقرر	حجت الاسلام	قادر بریسم	جلسه	۲۱	تاریخ	۱۴۰۴ / ۱۰ / ۱۶
عنوان ۱	مواقیت الصلاة					
عنوان ۲	وقت نمازهای مغرب و عشاء					
عنوان ۳	تبیین مواقیت شرعیة صلاتین مغرب و عشاء و احکام تضييع صلاة					
عنوان ۴	مطلب اول: تحديد وقت مغرب و عشاء برای غیر مضطر ❖ مسأله اول: تحديد بدايت وقتین ❖ مسأله دوم: نهایت وقت مغرب و عشاء برای غیر مضطر ❖ بررسی روایات باب					

الحمد لله رب العالمين و صلى الله على سيدنا محمد و آله الطيبين الطاهرين

چکیده

این جلسه به تبیین شرعی زمان آغاز و انجام نمازهای مغرب و عشاء برای افراد غیر معذور (غیر مضطر) اختصاص یافت که گزیده آن بدین شرح است:

۱. تحديد مواقیت شرعی برای غیر مضطر: مبرهن گردید که مبدأ وقت مغرب، «زوال حمرة مشرقیه» و آغاز وقت عشاء، بلافاصله پس از ادای نماز مغرب است. منتهای وقت برای فرد عادی نیز «منتصف الليل» (نیمه شب) تعیین شد. بر اساس قاعده «إلا أن هذه قبل هذه»، ابتدای وقت مختص نماز مغرب و انتهای آن (به اندازه یک نماز چهاررکعتی مانده به نیمه شب) مختص نماز عشاء است.

۲. بررسی ادله و تفسیر نظام مند قرآن: در این بحث، مجموعه‌ای از روایات صحیحه و مرسله بررسی شد که علی‌رغم برخی مباحث سندی، به دلیل انطباق با قواعد کلی، مورد استناد فقها هستند. همچنین با استناد به آیه «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ...»، تأکید شد که فهم دقیق مواقیت قرآنی تنها از طریق تفسیر روایی مقدور است و اوقات اصلی نماز در سه بازه زمانی تجمیع شده است.

۳. تضييع صلاة و فلسفه جمع بین الصلاتین: تأخیر نماز بدون عذر، مصداق «تضييع» و استخفاف به امر الهی شمرده شد؛ چراکه «محافظة بر صلاة» مقتضی اهتمام به اقامه آن در اول وقت است. در عین حال، «جمع بین الصلاتین» سنتی نبوی جهت تسهیل بر امت شناخته شد که نشان‌دهنده بُعد نظر تشریعی اسلام در لحاظ نمودن شرایط کلان شهرها و مشغله‌های زندگی معاصر است.

نتیجه‌گیری: پایان وقت شرعی مغرب و عشاء برای غیر مضطر، نیمه شب است. هرچند ادای نماز تا آن زمان مجزی است؛ اما تأخیر بدون ضرورت، مصداق تضييع حق صلاة خواهد بود.

تبیین مواقیت شرعیہ صلاتینِ مغرب و عشاء و احکام تضييع صلاة

بحث ما پیرامون مواقیت صلوات مکتوبه است. پس از اتمام بررسی اوقات نماز ظهرین که شامل مبدأ و منتهای وقت ظهرین بود، وارد امر دوم گردیدیم که به وقت صلاه مغرب و عشاء و نافلتیهما اختصاص دارد. عبارت مرحوم سید یزدی را نیز به بحث گذاشتیم که فرمودند:

«وما بین المغرب و نصف اللیل وقت المغرب و العشاء، و یختصّ المغرب بأوله بمقدار أدائه و العشاء بآخره كذلك هذا للمختار، وأما المضطرّ لنوم أو نسيان أو حیض أو نحو ذلك من أحوال الاضطراب، فیمتدّ وقتها إلى طلوع الفجر...»^۱.

در این امر ثانی (وقت صلاه المغرب و العشاء) نیز اشاره کردیم که چند نکته در این خصوص باید مورد بررسی قرار گیرد.

مطلب اول: تحدید وقت مغرب و عشاء برای غیر مضطر

موضوع نخست، تعیین وقت مغرب و عشاء برای فرد عادی و غیر معذور بود که تحت عنوان «تحدید وقت المغرب و العشاء لغیر المضطرّ» مورد بحث واقع شد. در اینجا نیز دو مسأله بررسی می‌گردد:

مسأله اول: تحدید بدایت و قتیّن

پیرامون آغاز وقت مغرب و عشاء سخن گفتیم و بیان شد که بدایت وقت مغرب، زوال حمرة مشرقیه و بدایت وقت عشاء، پس از ادای صلاه مغرب است. در این بخش نیز دو مطلب طرح گردید:

❖ ۱. آغاز وقت نماز مغرب: مبرهن گردید که مبدأ وقت مغرب، زوال حمرة مشرقیه است. این مسأله با تفصیل واکاوی شد و ادله روایی آن نیز ارائه گردید.

❖ ۲. آغاز وقت نماز عشاء: تعیین گشت که وقت عشاء، مستقیماً پس از ادای نماز مغرب آغاز می‌شود. این امر مستند به روایات متعددی است؛ از جمله صحیحہ عبید بن زرارہ عن الصادق علیه السلام که فرمودند: «إِذَا زَالَتْ السَّمْسُ فَقَدْ دَخَلَ وَقْتُ الصَّلَاتَيْنِ إِلَّا أَنْ هَذِهِ قَبْلَ هَذِهِ»^۲؛ بدین معنا که با غروب خورشید، وقت هر دو نماز (مغرب و عشاء) داخل شده است و با توجه به لزوم تقدم نماز مغرب بر عشاء، وقت عشاء پس از ادای نماز مغرب آغاز می‌گردد.

مسأله دوم: نہایت وقت مغرب و عشاء برای غیر مضطر

مبحث دیگر ما در خصوص انتهای وقت نماز مغرب و عشاء برای غیر مضطر است؛ یعنی کسی که عذری مانع از ادای صلاه مغرب و عشاء در وقت خویش ندارد. روایات صریح و متعدد دال بر این است که نہایت وقت مغرب و عشاء برای غیر مضطر، منتصف اللیل است. چنانچه به این روایات، قید «إِلَّا أَنْ هَذِهِ قَبْلَ هَذِهِ» را بیفزاییم، دو نکته که مدلول التزامی آن است به دست می‌آید:

۱. العروة الوثقی؛ ج ۱، ص ۵۱۶.

۲. وسائل الشیعة؛ کتاب الصلاة، ابواب المواقیت، ب ۴، ح ۲۱.

- **نخست:** اختصاص ابتدای وقت به مغرب: استدلال شد که بدایت وقت مغرب و عشاء، زوال حمرة مشرقیه است. با توجه به تکرار قید «إِلَّا أَنْ هَذِهِ قَبْلَ هَذِهِ» در روایات، فهمیده می شود که ابتدای وقت نماز، مخصوص نماز مغرب است و اگر نماز عشاء در آن بازه زمانی خوانده شود، باطل خواهد بود.
- **دوم:** اختصاص پایان وقت به عشاء: بدین سان درمی یابیم که در پایان وقت دو نماز (منتصف الليل) نیز به اندازه وقت عشاء، زمان مختص صلاة عشاء است و این معنا از همان قید «إِلَّا أَنْ هَذِهِ قَبْلَ هَذِهِ» مستفاد می گردد. این قید نشان دهنده آن است که هم نماز مغرب باید ابتدا اقامه شود و هم عشاء باید نماز پسین باشد؛ لذا اگر وقت این دو نماز تا نیمه شب به پایان می رسد، پیش از منتصف الليل به اندازه صلاة العشاء، وقت مختص نماز عشاء خواهد بود.

بررسی روایات باب

این حکم از روایات متعددی استنباط می گردد که از جمله می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

❖ مرسله داوود بن ابی یزید از امام صادق ع: از او به «داوود بن فرقد» نیز تعبیر می شود. این مرسله را پیش تر بحث نموده و آن را مرسل شمردیم، ولیکن برخی از بزرگان آن را مسند و برخی دیگر صحیحه دانسته اند. خلاصه بحث آنکه روشن شد این روایت، مرسله است؛ اما فقها بدان عمل نموده اند؛ عن بعض أصحابنا عن أبی عبد الله ع قال:

«إِذَا غَابَتِ الشَّمْسُ فَقَدْ دَخَلَ وَقْتُ الْمَغْرِبِ حَتَّى يَمْضِيَ مَقْدَرُ مَا يُصَلِّي الْمُصَلِّي ثَلَاثَ رَكَعَاتٍ»

با غروب خورشید، وقت مغرب به اندازه ای که سه رکعت خوانده شود فرا می رسد و این وقت مخصوص نماز مغرب است.

«فَإِذَا مَضَى ذَلِكَ فَقَدْ دَخَلَ وَقْتُ الْمَغْرِبِ وَالْعِشَاءِ الْآخِرَةِ»

هنگامی که این مقدار گذشت، وقت مشترک میان این دو نماز فرا می رسد.

«حَتَّى يَبْقَى مِنَ انْتِصَافِ اللَّيْلِ مَقْدَرُ مَا يُصَلِّي الْمُصَلِّي أَرْبَعَ رَكَعَاتٍ وَإِذَا بَقِيَ مَقْدَرُ ذَلِكَ فَقَدْ خَرَجَ وَقْتُ الْمَغْرِبِ وَبَقِيَ وَقْتُ الْعِشَاءِ الْآخِرَةِ إِلَى انْتِصَافِ اللَّيْلِ»؛

اگر به اندازه یک نماز چهار رکعتی به نیمه شب باقی بماند، وقت مغرب خارج شده و چنانچه کسی بخواهد آن را به جا آورد، باید قضا نماید. در این حالت، شخص باید نماز عشاء را اداء و نماز مغرب را قضاء به جا آورد - که این حکم البته علی المبناست -.

نقد و بررسی سند روایت

بیان شد که این روایت هرچند بنا بر تحلیل صورت گرفته دچار مشکل ارسال است، اما مسند بودن و صحت سند آن محتمل تلقی می گردد. از سوی دیگر، مضمون این روایت با قواعد کلی و دیگر روایات مطابقت دارد؛ لذا می توان ادعای

اطمینان به صدور نمود. بدین معنا که اطمینان حاصل می شود این مضمون از معصوم علیه السلام صادر گشته است؛ گرچه از منظر قواعد فنی، تمامی شرایط صحت حدیث بر آن منطبق نباشد.

این نکته مکرراً تأکید گردید که نباید پنداشت هر حدیثی که ضوابط فنی صحت بر آن منطبق نیست، لزوماً باید طرد گشته و غیرقابل عمل تلقی شود. اگرچه ممکن است ضوابط فنی به صورت کمال بر یک حدیث صدق نکند، اما وجود قرائن در صحت آن موجب اطمینان به صدور می گردد؛ این مبحث اجمالاً در اصول فقه طرح شده است.

❖ مرسله صدوق عن الصادق علیه السلام:

«قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام: إِذَا غَابَتِ الشَّمْسُ فَقَدْ حَلَّ الْإِفْطَارُ وَجَبَّتِ الصَّلَاةُ، وَإِذَا صَلَّيْتَ الْمَغْرِبَ فَقَدْ دَخَلَ وَقْتُ الْعِشَاءِ الْآخِرَةِ إِلَى أَنْ تَصَافِيَ اللَّيْلُ»^۱؛

از این روایت نیز بهره می بریم که وقت مشترک میان مغرب و عشاء، پس از وقت اختصاصی نماز مغرب آغاز می گردد؛ زیرا می فرماید: «وَإِذَا صَلَّيْتَ الْمَغْرِبَ فَقَدْ دَخَلَ وَقْتُ الْعِشَاءِ الْآخِرَةِ»؛ و این نشان می دهد پیش از این زمان، وقت نماز عشاء فرانسیده است. یعنی اگر کسی به هر علتی، به محض اذان، نماز عشاء را اقامه کرد، باید هم نماز مغرب را بخواند و هم نماز عشاء را اعاده نماید.

علاوه بر این دو روایت مرسله، روایات صحیحه مسنده نیز در این زمینه موجود است:

❖ صحیحه معلی بن خنیس از امام صادق علیه السلام، قال:

«آخِرُ وَقْتِ الْعَتَمَةِ نِصْفُ اللَّيْلِ»^۲؛

پیش تر اشاره کردیم که تاریکی شب و زمانی که شب کاملاً تاریک می گردد را «عشیه (عشاء)» می نامند که با «مسیه (مساء)» تفاوت دارد. «عتمة» نیز همان نماز عشاء است.

❖ صحیحه بکر بن محمد: این صحیحه نیز پیش تر گذشت و سند آن را صحیح دانستیم:

«... وَأَوَّلُ وَقْتِ الْعِشَاءِ الْآخِرَةِ ذَهَابُ الْحُمْرَةِ»؛

«ذهاب الحمرة» به دو گونه تفسیر گشته است:

■ تفسیر اول: منظور از آن، حمرة مغریه و مراد از «أَوَّلُ وَقْتِ الْعِشَاءِ الْآخِرَةِ»، وقت فضیلت نماز عشاء است که از ذهاب حمرة مغریه آغاز می شود.

■ تفسیر دوم: حمل بر حمرة مشرقیه، ولیکن بر این اساس که سرآغاز وقت نماز مغرب و عشاء پس از ذهاب حمرة است «إِلَّا أَنَّ هَذِهِ قَبْلَ هَذِهِ»؛ یعنی با عنایت به روایت دیگری که بیان می دارد با ذهاب الحمرة، وقت هر دو نماز فرا می رسد، می توان استدلال نمود که مراد، حمرة مشرقیه است با رعایت تقدم مغرب بر عشاء.

سپس می فرماید:

۱. همان؛ ب ۱۶، ح ۱۹.

۲. همان؛ ب ۱۷، ح ۸.

«وَأَخِرُ وَقْتُهَا إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ يَعْنِي نَصْفَ اللَّيْلِ»؛

در اینجا «غسق اللیل» به نصف اللیل تفسیر شده است که تبیین کننده آیه کریمه است که می فرماید:

﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا﴾^۲.

این آیه از آیاتی است که مبنای ما در مذهب اهل بیت علیهم السلام را تأیید می کند که معتقدیم وقت های اصلی سه وقت هستند و دو وقت اضافی، وقت فضیلت به شمار می روند.

پرسشگر: ...

استاد: اگر مقصود شما وقت وجوب و فریضه است، گفتیم میان زوال تا مغرب است.

پرسشگر: ...

استاد: در مجموع، چهار نماز بدین صورت و به نوبت خوانده می شوند؛ زیرا در آیه می فرماید: ﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ﴾. اعتقاد ما این است که روایات باید تفسیرکننده آیات باشند و کسی نمی تواند مدعی شود که صرفاً با مراجعه به قرآن احکام را به دست می آورد و شعار «حسبنا کتاب الله» سر دهد؛ وگرنه تمامی آیات به هم می ریزد. این آیه در روایات تفسیر شده و نشان می دهد که قصد دارد وقت آغاز و انجام هر چهار نماز را تعیین کند. روایات روشن ساخته اند که وقت دو نماز نخست، از دلوک شمس تا غروب شمس است؛ وقت دو نماز دوم نیز از دلوک شمس تا غسق اللیل ادامه دارد. بنابراین در مجموع سه وقت داریم:

- یک: زوال تا غروب شمس؛
- دو: غروب شمس تا منتصف اللیل؛
- سه: قرآن الفجر.

❖ صحیح حلی از امام صادق علیه السلام، قال:

«الْعَتَمَةُ إِلَى ثُلُثِ اللَّيْلِ أَوْ إِلَى نَصْفِ اللَّيْلِ وَذَلِكَ التَّضْيِيعُ»^۳؛

نماز عشاء را می توان در ثلث اول شب خواند و تا نیمه شب نیز در این وقت می گنجد، ولیکن تأخیر آن تا نیمه شب موجب تضییع آن است.

در جای خود نیز بیان نموده ایم که هرگونه استخفاف به نماز، «تضییع» شمرده می شود، هرچند که نماز باطل نباشد. در روایت آمده است کسی که نمازش را تا آخر وقت به تأخیر می افکند، نمازش بدو می گوید: «ضَيَعْتَنِي ضَيَعَكَ اللَّهُ»^۴؛ حرمت مرا پاس نداشتی و پس از انجام تمامی کارهای خویش در پایان وقت به سراغ من آمدی؛ و این یعنی اهمیت من نزد تو از تمامی کارهای دیگر کمتر بوده است. این در حالی است که قرآن کریم درباره اهمیت رعایت وقت نماز می فرماید:

۱. همان؛ ب ۱۶، ح ۶.

۲. سورة اسراء: ۷۸.

۳. وسائل الشیعة؛ کتاب الصلاة، ابواب المواقیت، ب ۱۷، ح ۹.

۴. دعائم الإسلام؛ ج ۱، ص ۱۵۸.

﴿وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ﴾^۱؛

یا:

﴿حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾^۲.

آیات بسیاری بر حفظ صلاة تأکید دارند و محافظت بر آن، امری فراتر از صرف اقامه یا فعل آن است. محافظت بدین معناست که بر آن اهتمام ورزید و اهمیت بدهید و این امر مستلزم آن است که در اول وقت خوانده شود، مگر آنکه عذری خاص در میان باشد؛ وگرنه تأخیر بدون عذر نماز، مصداق تضییع آن است؛ همان گونه که در این روایات و روایات دیگر با همین مضمون آمده است؛ نظیر:

➤ صحیحہ ابی بصیر: عن ابی جعفر علیه السلام قال:

«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: لَوْ لَا أَنِّي أَخَافُ أَنْ أَشُقَّ عَلَى أُمَّتِي لَأَخَّرْتُ الْعَتَمَةَ إِلَى ثُلُثِ اللَّيْلِ وَأَنْتَ فِي رُحْصَةٍ إِلَى نِصْفِ اللَّيْلِ وَهُوَ غَسَقُ اللَّيْلِ فَإِذَا مَضَى الْغَسَقُ نَادَى مَلَكًا مَنْ رَقَدَ عَنْ صَلَاةِ الْمَكْتُوبَةِ بَعْدَ نِصْفِ اللَّيْلِ فَلَا رَقَدَتْ عَيْنَاهُ»^۳؛

اگر نمی هراسیدم که بر امت مشقتی باشد، نماز عشاء را تا ثلث شب به تأخیر می انداختم، ولیکن به منظور تسهیل بر ایشان گفته ام که با ذهاب حمرة مشرقیه می توانند هر دو نماز را بخوانند.

این روایت تأکیدی بر صحت امر مرسوم میان شیعیان است، برخلاف اهل سنت که نماز عشاء را تقریباً هم زمان با غسق اللیل (پس از ذهاب حمرة مغریه) به جا می آورند. این کار انجام می شده؛ اما همواره سنت رسول خدا ﷺ نبوده، بلکه سنت ایشان این بوده که در بسیاری از مواقع، جمع بین الصلاتین می فرمودند و برای پرهیز از این گمان که تفریق بین صلاتین حتمی است، چنین فرموده اند.

زمانی که در آغاز مأموریت خارج از کشور بودیم، مرحوم آقای عباپی، مسئول وقت سازمان تبلیغات، ما را در فرودگاه دید و گفت: در سفری به خارج از کشور و مشاهده شهرهای بزرگ دریافتم که رسم ما در جمع بین الصلاتین درست است؛ زیرا در بلاد بزرگ اگر کسی بخواهد پنج نوبت برای نماز حاضر شود، باید تمامی فعالیت هایش را تعطیل کند؛ به ویژه در کشورهایی که فاصله میان مغرب و ظهر اندک است. مثلاً در لندن، ساعت حدود ۱۲ و چند دقیقه وقت ظهر بود و نزدیک به ساعت ۴ نیز وقت مغرب فرا می رسید؛ لذا اگر کسی می خواست نماز ظهر و عصر را در دو وقت مجزا بخواند، باید تمام وقت خویش را در راه سپری می کرد؛ لذا رسم ما در این کار، امر را بر نمازگزاران تسهیل می نماید. در چنین مواقعی روشن می شود که بُعد نظر تشریعی دین ما به گونه ای بوده که تنها شرایط آن روزگار مدینه را در نظر نداشته است؛ چراکه مدینه شهری کوچک بود و مردم مشغله های امروزی را نداشتند، لذا به آسانی در پنج نوبت در جماعت حاضر می شدند؛ اما وقتی اسلام را در بلاد بزرگ می سنجیم، می بینیم که چنین امری مقدور نیست.

سپس در روایت آمده است: «لَوْ لَا أَنِّي أَخَافُ أَنْ أَشُقَّ عَلَى أُمَّتِي لَأَخَّرْتُ الْعَتَمَةَ إِلَى ثُلُثِ اللَّيْلِ وَأَنْتَ فِي رُحْصَةٍ إِلَى نِصْفِ اللَّيْلِ وَهُوَ غَسَقُ اللَّيْلِ»؛ این روایت نشان می دهد وقت نماز عشاء تا نیمه شب ادامه دارد. «إِذَا مَضَى الْغَسَقُ نَادَى مَلَكًا مَنْ رَقَدَ عَنْ

۱. سورة معارج: ۳۴.

۲. سورة بقره: ۲۳۸.

۳. وسائل الشیعة؛ کتاب الصلاة، ابواب المواقیف، ب ۱۷، ح ۷.

صَلَاةَ الْمَكْتُوبَةِ بَعْدَ نِصْفِ اللَّيْلِ فَلَا رَقْدَتْ عَيْنَاهُ؛ اگر نیمه شب گذشت، دو فرشته ندا می دهند: چشم کسی که تا این زمان نماز عشایش را نخوانده، به خواب نرود!

➤ **مرسله صدوق:** قریب به روایت پیشین، این روایت است که صدوق مرسلأ نقل کرده است:

«قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ عليه السلام: مَلَكٌ مُوَكَّلٌ يَقُولُ مَنْ بَاتَ عَنِ الْعِشَاءِ الْآخِرَةِ إِلَى نِصْفِ اللَّيْلِ فَلَا أَنَامَ اللَّهُ عَيْنَهُ؛

فرشته ای می گوید: خداوند خواب را از چشم کسی که نماز عشاء را نخوانده و قصد خوابیدن دارد، بگیرد!

نتیجه بحث

نتیجه آنکه تردیدی نیست برای غیر مضطر، پایان وقت نماز مغرب و عشاء منتصف الليل است؛ با رعایت قید «إِلَّا أَنْ هَذِهِ قَبْلَ هَذِهِ» و بدان معنا که به اندازه یک نماز چهار رکعتی مانده به نیمه شب، وقت مختص نماز عشاء خواهد بود. در جلسه آینده بررسی خواهیم کرد که آیا برای مضطر، وقت جداگانه ای جهت ادای صلاتین مغرب و عشاء وارد گشته و آیا این وقت مخصوص مضطر است یا اعم از او را شامل می شود؟

و صَلَّى اللهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ

